

Διατροφικές περιπλανήσεις στην Όδυσσεια*

Γκάρτζιου-Τάττη Αριάδνη
Ομότιμη Καθηγήτρια Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
agartziu@cc.uoi.gr

Περίληψη: Ο Οδυσσεύς επιστρέφοντας στην Ιθάκη, ύστερα από τον μακρόχρονο πόλεμο και την καταστροφή της Τροίας, ήλθε αντιμέτωπος με κοινωνίες και όντα που χαρακτηρίζονται από ποικίλους διατροφικούς κανόνες. Η ποιητική αποτύπωση των κοινωνιών αυτών, επιτρέπει την ανάδειξη διαιτολογικών πρακτικών, επιλογών ή απαγορεύσεων που εντέχνως έχουν ενσωματωθεί στον μυθολογικό ιστό και παρέχει τη δυνατότητα να ιχνηλατήσουμε τις κύριες κατηγορίες που αποτυπώνουν τις «οδυσσειακές» ανθρωπολογικές αντιλήψεις περί διατροφής.

Η πρώτη μας διαπίστωση, σχετίζεται με την έμφαση, που προσδίδεται από τον ίδιο τον Οδυσσέα, ως αφηγητή των *Απολόγων* στη νήσο των Φαιάκων, στις κοινωνίες που διακρίνονται για τις μη «ανθρώπινες» διαιτολογικές συμπεριφορές. Εδώ εντάσσεται η αναφορά στην ανθρωποφαγία των Κυκλώπων και των Λαιστρυγόνων, η έμφαση στην προτίμηση των Λωτοφάγων στους καρπούς των φρούτων, η περιγραφή της νήσου της Κίρκης, όπου κυριαρχεί το κυνήγι των άγριων ζώων, η μεταμόρφωση των εταίρων σε χοίρους και η χρήση μαγικών φίλτρων, πρακτικές από τις οποίες ο ήρωας απομακρύνεται με κάθε δυνατό τρόπο αφού κύριος στόχος του είναι η επιστροφή σε κοινωνίες σιτοφάγων ανθρώπων.

Στο ίδιο πλαίσιο ανήκει και η μνεία της επίσκεψής του στον Άδη, όπου οι άγονοι λειμώνες και το συναίσθημα της πείνας και της δίψας λειτουργούν ως τιμωρία των νεκρών, ενώ η περιγραφή του ανοσιουργήματος των εταίρων, που καταβροχθίζουν τα βόδια του Ηλίου, τονίζει τις αντιρρήσεις του Οδυσσέα στην παραβίαση των θυσιαστικών κανόνων εκ μέρους των συντρόφων του. Η σθεναρή στάση του ήρωα στην τήρηση των ανθρωπίνων ορίων αναδεικνύεται και κατά την παραμονή του στη νήσο της Καλυψώς, όπου απέναντι στο δέλεαρ της αθανασίας και των θεϊκών εδεσμάτων (*νέκταρ, αμβροσία*), υπερισχύει η επιθυμία του να επιστρέψει στον κόσμο της Ιθάκης.

---

* Πρόδρομες ανακοινώσεις του θέματος έχουν γίνει στο Σεμινάριο της ΠΕΦ (28-30 Αυγούστου 2015, Ιθάκη: *Ο φυτικός κόσμος στα ομηρικά έπη*) υπό τον τίτλο: «Στη χώρα των Λωτοφάγων. Φύση και διατροφή στην Όδυσσεια» και στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο (Ιούλιος 2016: *Ο Οδυσσέας σας καλεί σε δείπνο*) υπό τον τίτλο: «Ποιητικές διατροφικές περιπλανήσεις και ομηρικός νόστος του Οδυσσέα». Το ομηρικό κείμενο παρατίθεται σύμφωνα με την έκδοση των D. B. Monro και T. W. Allen, *Homeriopera*, Oxford University Press, Tom. III-IV, 1966 (1908), και η μετάφραση είναι αυτή του Δ. Ν. Μαρωνίτη, *Ομήρου Οδύσεια, Μετάφραση*, Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Ίδρυμα Μ. Τριανταφυλλίδη, 2006. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στους Alessandro Buccheri, Δήμητρα Ελευθερίου, Αθανασία Ζωγράφου, Marek Wekowski και Hamish Williams για την ανταλλαγή απόψεων και χρήσιμου βιβλιογραφικού υλικού.

Σε πλήρη αντίθεση με τους πολλαπλούς αυτούς τρόπους ενδιαίτησης παρουσιάζεται ο τελευταίος διατροφικός σταθμός του Οδυσσέα στην Ιθάκη, όπου κυριαρχεί η διασπάθιση και ανάλωση των βιοτικών αποθεμάτων του οίκου, και η παραβίαση εκ μέρους των μνηστήρων των κανόνων της ξενίας και της θυσιαστικής πρακτικής. Η ανάκτηση του οίκου πραγματοποιείται βάσει ενός αριστοτεχνικού σχεδιασμού όπου ο Οδυσσεύς εκκινώντας από το σημείο της έσχατης ένδειας και το καθεστώς του ζητιάνου, κατορθώνει να αναδειχθεί εκ νέου κύριος του οίκου του και των βιοτικών του αγαθών. Η τελική συνάντηση με τον πατέρα του, τον Λαέρτη, και η αναγνώριση-ενθύμηση των δένδρων της γενέθλιας γης, επανασυνδέει τον ήρωα με την καθημερινή ζωή της Ιθάκης και την κοινωνία των σιτοφάγων ανθρώπων. Ο κύκλος των γαστριμαργικών περιπλανήσεων, όπου ξεδιπλώνονται όλα τα πιθανά είδη και τρόποι διατροφικής επιβίωσης ποικίλων κοινωνικών ομάδων, ολοκληρώνεται με την οριστική αποκατάσταση του Οδυσσέα στην ανθρώπινή του υπόσταση.

Abstract: In the course of his journey back to Ithaca after the long-lasting war and the destruction of Troy, Odysseus came into contact with societies and creatures exhibiting a diverse array of nutritional patterns. The poetic representation of these societies provides an overview of nutritional practices, choices or prohibitions that have been masterfully incorporated into the mythological web. Although some aspects of the relevant material have attracted the interest of scholars, the issue has not been treated with in a systematic manner. Without attempting a comprehensive evaluation of the phenomenon (such an endeavor would require thorough research), we will trace the main categories depicting the “Homeric” anthropological perception on nutrition.

Our first observation concerns the emphasis that Odysseus himself places (when performing as narrator of *Apologoi* in Phaeacia) on societies characterized by non-human nutritional habits. In this category, one can include the anthropophagy of the *Cyclops* and the *Laestrygonians*, the preference of the *Lotuseaters* for fruit, and the description of the island of Circe, where the hunting of wild animals, the metamorphosis of Odysseus’ companions into pigs and the use of magic potions prevail. The hero attempts to distance himself as much as possible from these practices, since his main aim is his return to human societies based on grain consumption.

Another similar case could be the narrative of their visit to Hades, where the infertile meadows of the underworld and the feelings of hunger and thirst function as punishments for the dead, whereas the description of the sacrilege of his companions in devouring the cattle of Helios highlights Odysseus’ reservations towards their violation of the rules of sacrifice. His robust and unequivocal insistence on observing human limitations becomes evident during the time he spends on the island of Calypso. There, his desire to return to the world of Ithaca prevails over the lures of immortality and of divine delicacies (*nectar, ambrosia*). In fact, it is no coincidence that the description of

these peculiar nutritional wanderings is related by Odysseus himself, performing as a singer during the Phaeacian symposium, which itself alludes to a kind of Golden age.

Ithaca, as Odysseus' last nutritional stop, is presented in stark contrast to the plurality of the aforementioned modes of alimentation and living. There, we observe the abuse by the suitors of the subsistence reserves of the *oikos* through the violation of the principles of proper feasting, *xenia*, and sacrificial practices. The *oikos* is reclaimed through a carefully devised plan: Odysseus, starting completely destitute, as a beggar, succeeds in once again becoming master of his *oikos* and its products and goods. His final meeting with his father, Laertes, and his recognition by him, once again links Odysseus with the everyday life of Ithaca and the society of grain-consumers. The cycle of nutritional wanderings, which displays a plethora of means, modes and practices of alimentation is completed through the final re-incorporation of Odysseus into his human substance.

Λέξεις κλειδιά: αμβροσία, δένδρα, διατροφή, θυσία, κρέας, ανθρωποφαγία, Όδύσσεια, συμπόσιο, φρούτα, ψάρι.

Key-words: alimentation, ambrosia, cannibalism, feast, fish, fruits, meat, *Odyssey*, sacrifice, symposium.

Σύμφωνα με τον ποιητή της Όδύσσειας ο Οδυσσεύς προσεγγίζοντας, ύστερα από το περιπετειώδες ταξίδι του, τον φιλόξενο κόσμο της Σχερίας και των Φαιάκων, αφού προσκύνησε την εύφορη γη (Όδύσσεια ε 463, *τὴν ζείδωρον ἄρουραν*) συνάντησε πρώτα το άλσος της Αθηνάς (ζ 291 κ.ε.) και ακολούθως τους κήπους του Αλκίνοου. Εδώ καρπίζουν χειμώνα-καλοκαίρι, χωρίς να μαραίνονται (η 117, *οὐ ποτε καρπὸς ἀπόλλυται*) μέσα σε περιφραγμένο μεγάλο κήπο, δένδρα δροσερά, δηλαδή αχλαδιές, ροδιές, μηλιές, συκιές γλυκόκαρπες, ελιές και αμπέλι με σταφύλια (η 112-124).¹

Στη συνέχεια ο ποιητής διευρύνει την περιγραφή της αφθονίας και της αένης καρποφορίας που διακρίνει την νήσο του Αλκίνοου, μέσω μιας λεπτομερούς αποτύπωσης του πλούσιου συμποσίου προς τιμήν του άγνωστου ξένου όπου προβάλλονται όλες

---

¹ Για τους κήπους του Αλκίνοου, βλ. A. Dalby, «The Gardens of Alcinoüs», στο *Siren Feasts. A History of Food and Gastronomy in Greece*, London, New York, 1996, 33–54 (ελλην. μετ. Ε. Πατρικίου, *Σειρήνια δείπνα*, ΠΕΚ, Αθήνα, 2000, 60–70)· D. Bouvier, «Les jardins de l'Odyssee, lieux de l'ambiguïté et de la mémoire», στο Fl. Bertholet, K. Reber (εκδ.), *Regards sur l'Antiquité, Vol. 2: Jardins antiques. Grèce - Gaule – Rome*, 2010, 21–48. Γενικότερα για το ζήτημα των κήπων, βλ. A. Motte, «Palinodie: quoi de neuf dans les prairies et les jardins de la Grèce antique?», στο A. Gartzou-Tatti, A. Zografou (εκδ.), *Des dieux et des plantes. Monde végétal et pratiques religieuses en Grèce ancienne, Kernos Suppl. 34*, Liège, 2019, 17–41.

οι κοινωνικές αξίες του κόσμου των Φαιάκων.² Η θερμή υποδοχή του φιλοξενούμενου, η απόδοση τιμητικής θέσης, το πλύσιμο των χεριών, το στρώσιμο του τραπέζιου, το μοίρασμα του ψωμιού και του κρασιού (ζ 310 κ.ε., 162 κ.ε.), η διεξοδική μνεία των θυσιαζόμενων ζώων (θ 59 κ.ε., δώδεκα αρνιά, οχτώ γουρούνια ασπρόδοντα και δύο θρεμμένα βόδια), τα προσφερόμενα δώρα, οι αγώνες, κ.ά., στο πλαίσιο ενός συμποσίου στο οποίο συμμετέχουν ακόμη και οι θεοί (η 203), προσδίδουν μοναδική έμφαση στην αριστοτεχνική οργάνωση της κοινωνίας της Σχερίας, την οποία επιβλέπει ο Αλκίονος συνεπικουρούμενος ισότιμα από την Αρήτη. Μολονότι οι Φαίακες δεν διακρίνονται για τον φιλόξενο χαρακτήρα τους, όπως τονίζει η θεά Αθηνά (η 32-33), η αναλυτική περιγραφή του προσφερόμενου πλούσιου δείπνου όπως και η υποδειγματική απεικόνιση της υποδοχής, της φιλοξενίας και της συμποτικής διαδικασίας, επιτρέπει στον ήρωα να ανακτήσει την πολιτισμική του ταυτότητα, και ταυτόχρονα να προσδιορίσει τις επιταγές της σωματικής του πείνας (ζ 215-221):

*Αλλά ζητώ την άδειά σας τώρα να δειπνήσω, παρά τη μαύρη
πίκρα που με τρώει· πράγμα δεν ξέρω αναιδέστερο στον κόσμο
απ' την καταραμένη αυτήν κοιλιά —
αυτή προστάζει στον καθένα να θυμηθεί το φαγητό,
κι αν είναι ακόμη συντριμμένος, ας έχει πένθος στην ψυχή του.
Έτσι κι εγώ με τέτοιο βάρος στην ψυχή, κι όμως αυτή με κάνει
να λησμονώ τα πάθη μου, γυρεύοντας επίμονα
να φάει, να πιει, ζητώντας μόνο να γεμίσει.*

Ύστερα από την ουτοπική φιλοξενία στη νήσο των Φαιάκων, ο Οδυσσεύς, ως αφηγητής των *Απολόγων*, ξεδιπλώνει ένα πανόραμα πληροφοριών σχετικά με τους ποικίλους διατροφικούς κανόνες των κοινωνιών τις οποίες συνάντησε κατά το ταξίδι της επιστροφής του από την Τροία. Η ποιητική αποτύπωση όλων αυτών των διαιτολογικών πρακτικών δεν έχει απασχολήσει συστηματικά την ομηρική έρευνα μολονότι ορισμένες πτυχές έχουν προκαλέσει το ενδιαφέρον των μελετητών του έπους. Χωρίς να υπεισέλθω σε συνολική αποτίμηση του φαινομένου, το οποίο απαιτεί διεξοδική ανάλυση, θα ιχνηλατήσω τις κύριες κατηγορίες που αποτυπώνουν τις «οδυσσειακές» ανθρωπολογικές

² Για την κοινωνία των Φαιάκων, βλ. ενδεικτικά, P. Vidal-Naquet, «Valeurs religieuses et mythiques de la terre et du sacrifice dans l'*Odyssee*», στο *Le chasseur noir. Formes de pensée et formes de société dans le monde grec*, Paris, 1981, 39–68 (ελλην. μετ. Γ. Ανδρεάδης, Π. Ρηγοπούλου, «Θρησκευτικές και μυθικές αξίες της γης και της θυσίας στην *Οδύσσεια*», στο *Ο μαύρος κυνηγός. Μορφές σκέψης και μορφές κοινωνίας στον ελληνικό κόσμο*, Αθήνα, 1983, 43–74, ιδ. 65 κε.)· Α. Γκάρτζιου, «Οδυσσεύς θεατής, αθλητής και αφηγητής άθλων», στο Μ. Παϊζη-Αποστολοπούλου, Α. Ρεγκάκος, Χρ. Τσαγγάλης (εκδ.), *Άθλα και έπαθλα στα ομηρικά έπη. Από τα πρακτικά του I' Συνεδρίου για την Οδύσσεια (15-19 Σεπτεμβρίου 2004)*, Ιθάκη, 2007, 157-178, ιδ. 167 κε.· J. Grethlein, «Vom Zuhörer zum Erzähler: Odysseus bei den Phaiaken», στο *Die Odyssee: Homer und die Kunst des Erzählens*, München, 2017, 87–119· W. Hamish, «Acts of Eating in the *Apologue* (*Odyssey* 9–12). Between Destruction and Delay», *Hermes*, 147.1, 2019, 3–20.

αντιλήψεις περί διατροφής.³ Κατά συνέπεια, δεν θα με απασχολήσουν η διαιτητική αξία των διαφόρων ειδών,⁴ οι τρόποι προετοιμασίας των γευμάτων, η γνώση της διατροφικής αλυσίδας μέσω των σιτηρών (ι 89, κ 101), της παραγωγής οίνου (ι 45, 165 κ.ά.), της καλλιέργειας ή μη των αγρών (ι 108 κ.ε., 123 κ.ε., κ 147, 150, 197, 251), του κρέατος και της θυσιαστικής πρακτικής, όπως επίσης, δεν θα εντυφήσω στην ιατρική ή οικονομική διάσταση του θέματος στο πλαίσιο της οδυσσειακής κοινωνίας.⁵ Τέλος, δεν θα υπεισέλθω στους τρόπους και τις αφηγηματικές τεχνικές στις οποίες καταφεύγει ο ποιητής για την περιγραφή του θέματος,⁶ ούτε σε αναζητήσεις δεδομένων, που υπαινίσσονται ή επιβεβαιώνουν την άσκηση όλων των ανωτέρω διατροφικών πρακτικών στο πλαίσιο ιστορικά υπαρκτών κοινωνικών διαδικασιών όπως είναι, για παράδειγμα, τα συμπόσια της αρχαϊκής εποχής.⁷

³ Για μια γενική αποτίμηση και παρουσίαση των διατροφικών πρακτικών στην Αρχαία Ελλάδα, βλ. A. Dalby, *Food in the Ancient World from A to Z*, London, 2003· J. Wilkins, R. Nadeau, *A Companion to Food in the Ancient World*, 2000 [2015]· J. Wilkins, S. Hill, *Food in the Ancient World*, Oxford 2006· R. Nadeau, *Les manières de table dans le monde gréco-romain*, Rennes, 2010· J. Auburger, *Manger en Grèce Classique. La nourriture, ses plaisirs et ses contraintes*, Les Presses de l' Université Laval, Québec 2010· L. Gourmelen, «Pratiques alimentaires et représentations de l' humanité primitive», *Food & History*, 13.1-3, 2015, 69–83· W. Broekaert, R. Nadeau, J. Wilkins, *Food, Identity and Cross-Cultural Exchange in the Ancient World, Collection Latomus 354*, Brussels, 2016· A. Dalby, R. Dalby, *Gifts of the Gods: A History of Food in Greece*, London, Reaktion Books (Foods and Nations), 2017· J. Hruby, D. Trusty, *From Cooking Vessels to Cultural Practices in the Late Bronze Age Aegean*, Oxbow Books, 2017· H. Brun-Kyriakidis, «Quelques principes pour une anthropologie de l' art alimentaire en Grèce ancienne», *Tétralogiques*, 23, 2018, 47–72· Fl. Van Den Eijnde, J. H. Blok, R. Strootman (επιμ.), *Feasting and Polis Institutions*, Leiden, Boston, 2018.

⁴ Για πληροφορίες για το κάθε διατροφικό είδος, βλ. ενδεικτικά, M.-Cl. Amouretti, *Le pain et l'huile dans la Grèce antique. De l'aire au moulin* (Coll. Annales littéraires de l'Université de Besançon, vol. 328), 1986· D. Mylona, *Fish-Eating in Greece from the Fifth Century B.C. to the Seventh Century A.D. A Story of impoverished fishermen or luxurious fish Banquets?*, Oxford, Archaeopress (BAR International Series; 1754), 2008· A. Bats (εκδ.), *Les céréales dans le monde antique. Regards croisés sur les stratégies de gestion des cultures, de leur stockage et de leurs modes de consommation* (Actes du colloque «Les céréales dans le monde antique» organisé par P. Tallet et A. Bats, Paris, Université Paris-Sorbonne, 5-6 novembre 2015), *NeHeT. Revue numérique d'égyptologie*, 5, 2017· B. Laurieux, M.-P. Horard, *Pour une histoire de la viande. Fabrique et représentations de l'Antiquité à nos jours*, Rennes, Presses universitaires de Rennes – Tours, Presses universitaires François Rabelais (Tables des hommes), 2017.

⁵ Για το ζήτημα των διατροφικών πρακτικών στον ομηρικό κόσμο, βλ. S. Sherratt, «Feasting in Homeric Epic», στο J. Wright (εκδ.), *The Mycenaean Feast*, στο *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 73.2, 2004, 301–337· A. T. Rennó, «Nourriture(s) dans l'Odyssee: légumes et les oies de Pénélope», *Nuntius Antiquus*, 4, 2009, 161–180· J. Dayton, «Food and Civilized Society in the Homeric Epics», στο D. Sanderson, M. Crouch (εκδ.), *Food: Expressions and Impressions*, Oxford, Inter-Disciplinary Press, 2013, 31–45· M. Davies, «Feasting and Food in Homer: Realism and Stylization», *Prometheus*, 23, 2015, 97–107· S. Hitch, «Tastes of Greek Poetry From Homer to Aristophanes», στο K. C. Rudolph, *Taste and the Ancient Senses*, Routledge, 2017, 22–44· M. Weckowski, «Feasting and Drinking in Homer», στο C. O. Pache, C. Dué, S. Lupack, R. Lamberton (εκδ.), *The Cambridge Guide to Homer*, Cambridge University Press, 2020, 332–335.

⁶ Η ποιητολογική αποτύπωση του θέματος αναπτύσσεται διεξοδικά από τον E. J. Bakker, *The Meaning of Meat and the Structure of the Odyssey*, Cambridge 2013.

⁷ Ειδικότερα για τον ρόλο των συμποσίων κατά την αρχαϊκή εποχή, βλ. πρόσφατα K. B. Soles, *Multicultural Banqueting in the Development of Archaic Greek Society: An Investigation into Modes of*

Στόχος της συγκεκριμένης ερευνητικής μου απόπειρας, η οποία αφιερώνεται, με βαθύτατα αισθήματα φιλίας, στον Δημήτρη Κυρτάτα, είναι η σύντομη αλλά συνθετική παρουσίαση των ποικίλων ανθρωπολογικών διατροφικών πτυχών που αναδεικνύονται από τον ποιητή της *Όδύσσειας*. Αποδεχόμενη τη γενική αρχή ότι οι διατροφικοί κανόνες αποτελούν επίσης, και ταυτοχρόνως, «ένα σύστημα επικοινωνίας, ένα σώμα εικόνων, ένα πρωτόκολλο χρήσεων, καταστάσεων και συμπεριφορών»,⁸ η πρώτη μου διαπίστωση σχετίζεται με την επιμονή του ποιητή στην αέναη αναζήτηση, εκ μέρους του Οδυσσέα και των συντρόφων του, της εύφορης γης (ν 354), καθώς και τη συνάντηση με ανθρώπους σιτοφάγους (ι 89, 108 κ.ε., 123 κ.ε., κ 101, 147, 150, 197, 251) και ειδήμονες της παρασκευής του ψωμιού (α 147, ρ 343).⁹ Σε αυτήν την αγωνιώδη αναζήτηση της καλλιεργημένης και μαγειρεμένης τροφής, τα εμπόδια που τονίζουν ποικίλους κανόνες ενδιαίτησης είναι πολλά. Έτσι, αμέσως μετά το πλούσιο συμπόσιο των Φαιάκων (θ 485 κ.ε.), ο Οδυσσεύς ξεδιπλώνει τους σημαντικούς σταθμούς της επιστροφής από την Τροία, σταθμοί που οριοθετούνται, επίσης, και από διαφορετικές γαστριμαργικές πρακτικές.

Η διαδρομή αυτή έχει ως σημείο εκκίνησης τη χώρα των Κικόνων (ι 39-63), τον τελευταίο σταθμό ανθρώπινης δραστηριότητας ύστερα από τον πόλεμο της Τροίας,¹⁰ όπου οι σύντροφοι, που μεθυσμένοι σφάζουν τα ζώα και καταναλώνουν χωρίς μέτρο (ι 45), αποδεκατίζονται. Ακολούθως, κι αφού έχουν χάσει έξι συντρόφους από κάθε πλοίο, ψάχνοντας αενάως ανθρώπους σιτοφάγους (ι 89), φθάνουν στη χώρα των Λωτοφάγων, οι οποίοι τρέφονται με λωτούς (ι 84, *ἄνθινον εἶδαρ ἔδουσιν*), καρποί που προκαλούν απώλεια μνήμης και συνεπώς λήθη της Ιθάκης.¹¹ Οι ταξιδιώτες αφού ικανοποιήσουν την πείνα τους προετοιμάζοντας ένα γεύμα στην ακτή, προσεγγίζουν τη γη των Λωτοφάγων, γεγονός που έχει ολέθριες συνέπειες για εκείνους που γεύονται τον μελιστάλαχτο καρπό της λήθης (ι 92 κ.ε.):

*Κι αν δεν μελέτησαν οι Λωτοφάγοι ν' αφανίσουν τους συντρόφους,
τους δίνουν όμως να γευτούν λωτό·
όποιος κι αν έφαγε λωτό, τον μελιστάλαχτο καρπό,
ξεχνούσε την αποστολή του, δεν ήθελε τον γυρισμό·*

Intercultural Contact, The University of British Columbia (Vancouver), 2014· M. Weckowski, *The Rise of the Ancient Aristocratic Banquet*, Oxford, 2014.

⁸ Πρβλ. Ρ. Μπαρτ, «Για μια ψυχο-κοινωνιολογία της σύγχρονης διατροφής», στο Α. Ματθαίου (επιμ.), *Ιστορία της Διατροφής: Προσεγγίσεις της σύγχρονης Ιστοριογραφίας, Μνήμων*, Αθήνα, 1997, 141–156, ιδ. 144. Για μία σύντομη αποτύπωση της συζήτησης σχετικά με την κοινωνική διάσταση της διατροφής, βλ. Τ. Haziza, «Alimentation et identité(s): de l'Antiquité à l'étude du fait alimentaire contemporain, un rapprochement heuristique», *Kentron*, 35, 2019, 17-48.

⁹ J. Auberger, S. Goupil, «“Les mangeurs de céréales” et les autres», *Phoenix*, 64, 2010, 52–79· Auberger, *Manger*, 35 κ.ε.

¹⁰ Y. Rinon, «The Pivotal Scene: Narration, Colonial Focalization, and Transition in “Odyssey” 9», *The American Journal of Philology*, 128, 2007, 301–334, ιδ. 307 κ.ε.

¹¹ Για ιδιαίτερα γνωρίσματα της χώρας των Λωτοφάγων, βλ. I. Sforza, «I Lotofagi: traesotismo e obli», στο E. Pellizer (επιμ.), *Ulisse per sempre. Miturgia omerica e cultura mediterranea. Atti del Convegno Internazionale Trieste-Ljubljana 4-5 settembre 2012*, Trieste, 2013, 37–47· T. R. Assunção, «Lotófagos (Odisseia IX, 82-104): comida floral fácil e risco de desistência», *Revista Classica*, 29.1, 2016, 273–294.

κι αυτοί βουλήθηκαν εκεί να μείνουν με τους Λωτοφάγους,
μασώντας τον λωτό, τον νόστο λησμονώντας.

Ακολούθως η επιστροφή των εταίρων εμποδίζεται, επίσης, από την κοινωνία των Κυκλώπων, κοινωνία που ζώντας σε ένα είδος χρυσής εποχής, δεν γνωρίζει νόμους και απολαμβάνει χωρίς κόπο τα αγαθά της γης αφού σιτάρια, κριθάρια και κλήματα φυτρώνουν άσπαρτα και ανόργωτα (ι 105 κ.ε.).¹² Μάλιστα, μία σύντομη στάση στη μικρή νήσο των Αιγών (ι 117-142),¹³ απέναντι από εκείνη των Κυκλώπων, επιτρέπει στους περιπλανώμενους να απολαύσουν ένα ακόμη γεύμα, έχοντας στη διάθεσή τους άφθονο κρασί, δώρο από τους Κίκονες (ι 162-165),¹⁴ και περίσσιο κυνήγι από αγριοκάτσικα, με το οποίο τους εφοδίασε ο Οδυσσεύς, δεξιοτέχνης της κυνηγητικής αρετής στην οποία έχει διαπρέψει ήδη από τη νεανική του ηλικία (ι 160 κ.ε.).¹⁵

Αμέσως μετά το σύντομο αυτό διάλειμμα, ακολουθεί η λεπτομερής ποιητική περιγραφή του κόσμου των Κυκλώπων, όπου τονίζονται στο έπακρον οι ιδιότυπες διατροφικές τους πρακτικές, όπως είναι η προετοιμασία των γαλακτομικών προϊόντων (ι 223 κ.ε., ι 297) καθώς και η αλόγιστη χρήση του κρασιού (ι 354) και του ωμού κρέατος (ι 297, κ 200).¹⁶ Εδώ εξέχουσα θέση κατέχει η ανθρωποφαγική συμπεριφορά του Πολύφημου, ο οποίος διαστρέφοντας τους κανόνες φιλοξενίας, ικανοποιεί την πείνα του διαμελίζοντας και καταβροχθίζοντας ωμούς τους ξένους του (ι 287 κ.ε.):¹⁷

¹² Η κοινωνία των Κυκλώπων έχει πολλαπλώς απασχολήσει την ομηρική έρευνα. Για σύνοψη της συζήτησης, βλ. τις πρόσφατες μελέτες των Bakker, *The Meaning of Meat*, 53–73· J. Grethlein, «Polyphem: Erzählung, Kunst und Geschichte», στο *Die Odyssee*, 121–158· A. Vergados, «Hesiod's Verbal Craft», στο *Studies in Hesiod's Conception of Language and its Ancient Reception*, Oxford, 2020, 54 κε· J. T. Hamilton, «The Ambiguity of Wisdom: Mētis in the *Odyssey*», στο M. Vöhler, Th. Fuhrer, St. Frangoulidis (εκδ.), *Strategies of Ambiguity in Ancient Literature, Trends in Classics – Suppl.* 114, De Gruyter 2021, 91–99.

¹³ J. S. Clay, «Goat Island: Od. 9. 116–141», *The Classical Quarterly*, 30, 1980, 261–264.

¹⁴ Z. Papakonstantinou, «Wine and wine drinking in the Homeric World», *AC*, 83, 2009, 1–24· Auberger, *Manger*, 2010, 46 κ.ε.

¹⁵ Η έμφαση στο επεισόδιο της ουλής, στο πλαίσιο της μνητικής διαδικασίας του Οδυσσέα (χ 217 κ.ε., ψ 70 κ.ε., ω 327 κ.ε.), είναι ιδιαίτερα συχνή. Βλ. Α. Γκάρτζιου-Τάττη, «Χώρος και χρόνος της μνηστηροφονίας», *Δωδώνη: Φιλολογία* 40/41, 2011/12, 81-142, ιδ. 102 κε· Ο. Levaniouk, «Chapter 10. Odysseus and the Boar», στο *Eve of the Festival: Making Myth in Odyssey 19*, Hellenic Studies Series 46, Washington DC, Center for Hellenic Studies, 2011· J. C. B. Petropoulos, «Chapter 5. Of Beards and Boar Hunts, or, Coming of Age in the *Odyssey*», στο *Kleos in a Minor Key. The Homeric Education of a Little Prince*, Washington (D.C.) /Cambridge (Ma.), Center for Hellenic Studies/ Harvard University Press, 2011· C. Anghelina, «Eumaios' Knowledge of the Scar», *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 54, 2014, 146–156· Fr. Létoublon, «Odysseus' Scar Once More: Repetition, Tradition, and Fiction in the Story of Odysseus' Hunting in the Mountains of Parnassus», στο *Repetition, Communication, and Meaning in the Ancient World, Orality and Literacy in the Ancient World*, Vol. 13, *Mnemosyne Suppl.* 442, 2021, 72–92.

¹⁶ Για τις διατροφικές συνήθειες των Κυκλώπων, βλ. M. Buchan, «Food for Thought: Achilles and Cyclops», στο K. Guest (εκδ.), *Eating their Words. Cannibalism and the Boundaries of Cultural Identity*, State University of New York Press, 2001, 10–34· Bakker, *The Meaning of Meat*, 53 κ.ε· M. Aguirre, R. Buxton, *Cyclops. The Myth and its Cultural History*, Oxford University Press, 2020, ιδ. 154 κ.ε., 190 κ.ε., 288 κ.ε.

¹⁷ S. Reece, *The Stranger's Welcome: Oral Theory and the Aesthetics of the Homeric Hospitality Scene*, Michigan 1993, 134–136.

*Έτσι του μίλησα, όμως αυτός καμιάν απόκριση δεν δίνει, άσπλαχνη καρδιά·
μόνο πετάχτηκε κι απλώνει τα δυο του χέρια στους συντρόφους,
αρπάζει δυο μαζί, και καταγής, σάμπως κουτάβια, τους χτυπά.
Ο εγκέφαλός τους λύθηκε, χύθηκε κάτω, μούσκεψε το χώμα,
μετά τους διαμελίζει και με τα μέλη τους στρώνει το δείπνο του·
σάμπως λιοντάρι ορεσίβιο, τους καταβρόχθιζε, τίποτε να μη μείνει
υπόλοιπο· σπλάχνα και σάρκες, κόκαλα και μεδούλι.*

Το ανάρμοστο και ανόσιο αυτό γεύμα, αποτελούμενο από ανθρώπινο κρέας (πρβλ. ι 310 κ.ε., 344 κ.ε.), συνοδεύεται από άκρατο γάλα (ι 297),¹⁸ και άκρατο κρασί που καταναλώνεται χωρίς μέτρο (ι 344 κ.ε.). Αξίζει δε να σημειωθεί ότι, αν και ο σεβασμός των ανθρωπίνων διατροφικών κανόνων εκ μέρους του Οδυσσέα και των συντρόφων εντός του σπηλαίου του γίγαντα Κύκλωπα τηρείται με ευλάβεια (ι 231 κ.ε.), γεγονός παραμένει ότι η τύφλωση του Πολύφημου επισύρει την οργή του Δία με αποτέλεσμα να μη γίνουν αποδεκτές οι θυσίες στο ακροθαλάσσι (ι 550 κ.ε.):

*Για μένα μόνο ξεχωρίζουν οι καλοί μου εταίροι
ένα κριάρι χάρισμα από τα πρόβατα που μοίρασαν. Αυτό στην αμμουδιά
το σφάζω, θυσία στον Κρονίδα Δία, που τον σκεπάζουν μαύρα νέφη,
κύριο των πάντων, κι έκαψα τα μεριά· όμως δεν δέχτηκε ο θεός
την ιερή μου προσφορά, ...*

Απολαμβάνοντας ένα ακόμη δείπνο με άφθονο κρέας και γλυκό κρασί (ι 556 κ.ε.), οι εναπομείναντες πολεμιστές συνεχίζουν το ταξίδι τους προς τη χώρα του Αιόλου, αυτή την αιμομικτική κοινωνία, όπου ο Αίολος και οι έξι γιοί και έξι κόρες που αποτελούν ζευγάρια, αναλώνονται σε συνεχείς εορτές και σε ένα ατελείωτο φαγοπότι από αμέτρητες τροφές (κ 8 κ.ε., κ 61). Εδώ οι κανόνες φιλοξενίας γίνονται σεβαστοί και οι ταξιδιώτες είναι καλοδεχούμενοι για ένα μήνα με αντάλλαγμα την αφήγηση των όσων περιπετειών είχαν έως τότε αντιμετωπίσει (κ 14 κ.ε.). Ωστόσο, παρά την προμήθεια τροφίμων για τη συνέχεια της πορείας τους, η ανυπακοή των εταίρων, οι οποίοι άνοιξαν τον ασκό του Αιόλου (κ 46 κ.ε.), τους οδήγησε εκ νέου στο νησί από όπου, όμως, εκδιώχτηκαν κακήν κακώς (κ 64 κ.ε.).

Επόμενος σταθμός είναι η χώρα των Λαιστρυγόνων στην οποία, όπως και σε εκείνη των Κυκλώπων, δεν υπάρχει κανένα σημάδι από έργα βοδιών και ανθρώπων. Η επίσκεψη, ώστε να πληροφορηθούν τι είδους άνθρωποι κατοικούν αυτή τη γη και αν τρώνε ψωμί (κ 98 κ.ε.), έχει δυσάρεστες συνέπειες για τους εταίρους, αφού ένας από αυτούς καταβροχθίζεται αμέσως από τον αρχηγό των Λαιστρυγόνων, τον Αντιφάτη, ενώ δύο άλλοι ίσα ίσα που ξεφεύγουν (κ 114 κ.ε.). Η ανθρωποφαγία¹⁹ συνιστά καθοριστικό

¹⁸ J. Aubergier, «Du Prince au berger, tout homme a son content de fromage», *Revue des Études Grecques*, 113, 2000, 1–40, ιδ. 6 κ.ε.· Aubergier, «Le lait des Grecs: boisson divine ou barbare», *Dialogues d'histoire ancienne*, 27.1, 2001, 131–157· Aubergier, *Manger*, 97 κ.ε.

¹⁹ Fr. Graf, s.v. Kannibalismus, *DNP*, 6, 1996, 247.

γνώρισμα της κοινωνίας των Λαιστρυγόνων (κ 80 κ.ε.), οι οποίοι δεν γνωρίζουν το όργωμα αλλά καμακώνουν και κομματιάζουν με φριχτό τρόπο τους επισκέπτες.²⁰ Για μια ακόμη φορά, στον εξωτερικό νόστο της *Όδυσσειας*, περιγράφεται μια ιδιότυπη ανθρωποφαγία, ανάλογη με εκείνη του Πολύφημου ή της Σκύλλας που κατασπάραξε τους συντρόφους (μ 310).

Η άφιξη στη νήσο της Κίρκης,²¹ την Αιαία, σηματοδοτεί την έναρξη μιας διακριτής διαιτολογικής διαδρομής μεταξύ του Οδυσσέα και των εταίρων του, καθοριστικής σημασίας για τη συνέχεια του ταξιδιού τους. Πρόκειται για τον τελευταίο σταθμό όπου ο αρχηγός είναι υπεύθυνος για τη διατροφική επιβίωση των συντρόφων του, γεγονός που επιτυγχάνεται μέσω του κυνηγιού του ελαφιού που ο ήρωας φονεύει κι αποθέτει ενώπιόν τους (κ 158 κ.ε.),²² διασφαλίζοντας ένα πλούσιο δείπνο από άφθονο κρέας και γλυκό κρασί (κ 184).

Στο αμέσως επόμενο στάδιο είναι πλέον σαφής η ξεχωριστή τους γαστριμαργική εμπειρία δεδομένου ότι ο ήρωας και οι ακόλουθοί του υποχρεώνονται να ακολουθήσουν χωριστούς διατροφικούς δρόμους. Στα σχέδια της Κίρκης για τους εταίρους εγγράφονται τα μαγικά φίλτρα, τα οποία περιέχουν τυρί, μέλι ξανθό και κριθάλευρο ανάμεικτο με βότανα και κρασίπραμνιώτικο,²³ με στόχο να ξεχάσουν την πατρίδα τους (κ 234 κ.ε.):

*Εκείνη τους πήρε μέσα και τους κάθισε σε θρόνους και σκαμνιά·
αμέσως τους ετοίμασε, ανακινώντας σε κρασί της Πράμνου,
τυρί τριμμένο και κριθάλευρο, μέλι χρυσό, και μέσα εκεί ανακάτεψε
φαρμακερά βοτάνια, να λησμονήσουν την πατρίδα τους για πάντα.
Κι όπως τους έδωσε να πιουν, το ήπιαν όλο·*

Η μεταμόρφωση των εταίρων σε χοίρους με κεφάλι, φωνή και τρίχες γουρουνίσιας αλλά ακέραιο τον νου τους (κ 240 κ.ε.), δηλαδή σε ένα είδος ζώου που διακρίνεται για την αδηφαγία του και τρέφεται με βελανίδια (κ 241 κ.ε.), αναδεικνύει, με ιδιαίτερη ενάργεια, τα όρια ή την απόσταση μεταξύ των κανόνων διατροφής του κόσμου των ζώων και εκείνου των ανθρώπων. Οι κίνδυνοι που ελλοχεύουν από τη μεταβολή της διαιτολογικής αυτής συμπεριφοράς γίνονται άμεσα αντιληπτοί από τον Οδυσσέα, ο οποίος, αντιστεκόμενος στα θέληγτρα της θεάς και έχοντας στη διάθεσή του το δώρο του Ερμή, δηλαδή το

²⁰ Η χρήση των ιχθύων ως διατροφικού μέσου δεν είναι συνήθης στην ομηρική ποίηση. Βλ. P. Berdowski, «Heroes and Fish in Homer», *Palamedes: A Journal of Ancient History*, 3, 2008, 75–92· Auburger, *Manger*, 85 κ.ε.

²¹ Για τη συζήτηση σχετικά με τη συνάντηση Κίρκης και Οδυσσέα, βλ. Bakker, *The Meaning of Meat*, 75 κ.ε.· A. Gartziou-Tatti, «Les serments dans l'*Odyssee*», στο Ελένη Γκαστή (εκδ.), *Δόσις ἀμφιλαφής. Τιμητικός Τόμος για την Ομότιμη Καθηγήτρια Κατερίνα Συνοδινού*, Ιωάννινα 2020, 35–63, ιδ. 41 κ.ε.

²² R. Scodel, «Odysseus and the Stag», *The Classical Quarterly*, 44.2, 1994, 530–534.

²³ Για το συγκεκριμένο μείγμα, που είναι γνωστό ως *κυκεών* (Λ 638, υ 61 κ.ε.), βλ. M. Kitts, «Why Homeric Heroes don't eat quiche or the Perils of "KUKKEŌN"», *Literature and Theology*, 15.4, 2001, 307–325· R. Koch Pietre, «Le blé, la bière et le vin. Questions sur ἀλώη et κυκεών», στο Gartziou-Tatti, *Zografou, Des dieux et des plantes*, 111–126, ιδ. 121 κ.ε.

μαγικό βότανο *μῶλυ* (κ 286 κ.ε.),²⁴ αποκρούει τις προκλήσεις, επιμένοντας στην παράκλησή του να επιστρέψουν οι σύντροφοι στην ανθρώπινή τους υπόσταση και συνακόλουθα και στις ανθρώπινες γαστριμαργικές συνήθειες (κ 384 κ.ε.):

«Ω Κίρκη, πες ποιος άνθρωπος, αν είναι τίμιος,
θα το άντεχε στο στόμα του να βάλει φαΐ ή πιετό,
πριν δει λευτερωμένους τους συντρόφους του, προτού
τους αντικρίσει πάλι με τα μάτια του.
Αν όμως μίλησες ειλικρινά και θέλεις πράγματι να φάω, να πιω,
τότε λευτέρωσέ τους, ...»

Με την ολοκλήρωση της αποκατάστασης της σωματικής ακεραιότητας των συντρόφων και την επανένταξή τους στον κόσμο των ανθρωπίνων απολαύσεων με άφθονο κρέας και γλυκό κρασί (ε 460, 476 κ.ε.), σηματοδοτείται, θα λέγαμε, το τέλος της σύμφυρσης του κόσμου των ζώων και εκείνου των ανθρώπων.

Μια ακόμη συνάντηση, αυτή τη φορά με τον κόσμο των νεκρών, διευρύνει τις γνώσεις των ταξιδευτών σχετικά με τα όσα συμβαίνουν σε έναν κόσμο όπου δεν υπάρχει ζωή. Με την άφιξη στη χώρα του Άδη, όπου οδηγούνται ακολουθώντας τη συμβουλή της θεάς, αντικρύζουν το στείρο περιβάλλον των *άσφοδελῶν λειμώνων*,²⁵ ο άγονος χαρακτήρας των οποίων (λ 573), όπως και στην περίπτωση του ταξιδιού των ψυχών των νεκρών μνηστήρων (ω 13) ή και των Σειρήνων που κάθονται σε ένα λιβάδι έχοντας γύρω τους σωρό από κόκαλα, σάρκες ανθρώπων σαπισμένες και φαγωμένα δέρματα (μ 45 κ.ε.), εκφράζει την απουσία τροφής στον κόσμο του Άδη. Η εικόνα μεγεθύνεται ακόμη περισσότερο από την έμφαση στη βασανιστική πείνα και δίψα του Ταντάλου, ο οποίος μάταια επιχειρεί να πει νερό από τη λίμνη του Άδη και να δρέψει τους κρεμασμένους καρπούς (λ 588 κ.ε.).²⁶

Εγκαταλείποντας το βασίλειο των νεκρών και αφού απολαύσουν τη φιλοξενία της Κίρκης με κρέας, ψωμί και κρασί (μ 19 κ.ε.) βρίσκονται πλέον αντιμέτωποι με την κάλυψη των ατομικών τους διατροφικών αναγκών. Αποδεσμευόμενοι από τη διατροφική φροντίδα και εποπτεία του Οδυσσέα, οι εταίροι γίνονται στο εξής θύματα της άμετρης

²⁴ Για τη συζήτηση σχετικά με το *μῶλυ*, βλ. D. Raios, «Du μῶλυ de l'Odyssee à la mauve de Lucien: l'artparodique d'un sophiste protéiforme», στο Gartzziou-Tatti, Zografou, *Des dieux et des plantes*, 233–248.

²⁵ Βλ. St. Reece, «Homer's Asphodel Meadow», *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 47, 2007, 389–400. A. Gartzziou-Tatti, «The “Orphic” Voyage of the Suitors' Souls and the Role of Hermes in the Second Nekyia (*Odyssey* 24. 1-204)», στο M. Christopoulos, M. Païzi-Apostolopoulou (εκδ.), *The Upper and the Under World in Homeric and Archaic Epic*, Ithaca, 2020, 121–161, ιδ. 146 κ.ε.

²⁶ Για την τιμωρία του Ταντάλου, βλ. P. Schmitt Pantel, «Nourriture et identité chez les Grecs. Les comportements hors norme de Tantale, Phinée et Erysichton», στο S. Croguez-Pétrequin (εκδ.), *Dieu(x) et hommes. Histoire et iconographie des sociétés païennes et chrétiennes de l'Antiquité à nos jours. Mélanges en l'honneur de Françoise Thelamon*, Mont-Saint-Aignan, Presses universitaires de Rouen et du Havre, 295-307. A. Gartzziou-Tatti, «Erotic pursuit and punishment in the *Odyssey*: The eternally punished of *Nekyia*», στο M. Christopoulos, M. Païzi (εκδ.), *Crime and Punishment in Homeric and Archaic Epic*, Ithaca 2014, 97–116.

Διατροφικές περιπλανήσεις στην Όδυσσεια

και ασεβούς στάσης τους απέναντι στα παρεχόμενα αγαθά.²⁷ Η καθοριστική στιγμή για την επισημοποίηση της αυτόνομης αυτής συμπεριφοράς λαμβάνει χώρα στη νήσο του Ηλίου, όπου υποφέρουν από τη σιτοδεία και την απουσία κάθε διατροφικού μέσου (μ 327 κ.ε.):

*Οι σύντροφοι, όσο ακόμη τους περίσσευαν ψωμί και κόκκινο κρασί,
τόσο δεν άγγιζαν τα βόδια· λογάριαζαν και τη ζωή τους.
Αλλ' όταν πια μας στο καράβι σώθηκαν όλες μας οι τροφές,
τότε τριγύριζαν παντού, αναγκασμένοι, κάτι να πιάσουν και να βρουν,
ψάρι, πουλί, ό,τι τους έπεφτε στο χέρι, με τα καμπύλα αγκίστρια τους·
τους θέριζε, μ' άδειο στομάχι, η πείνα.*

Και όπως οι σύντροφοι του Μενελάου περιτριγύριζαν τις όχθες του νησιού του Πρωτέα ψαρεύοντας γιατί τους θέριζε η πείνα (δ 368 κ.ε.), το ίδιο και η πείνα των εταίρων δεν ανακουφίζεται από την κατανάλωση ιχθύων²⁸ πτηνών ή άγριων θηραμάτων. Έτσι κατάφεύγουν στην ανόσια πράξη της κατανάλωσης των ιερών αγελάδων του Ηλίου (μ 353 κ.ε.), η οποία είναι ήδη γνωστή στο ακροατήριο του ποιήματος από την πρώτη ραψωδία (α 8 κ.ε.):

*Γιατί εκείνοι χάθηκαν απ' τα δικά τους τα μεγάλα σφάλματα,
νήπιοι και μωροί, που πήγαν κι έφαγαν τα βόδια
του υπέρλαμπρου Ήλιου*

Η παραβίαση των θυσιαστικών κανόνων,²⁹ αφού καταναλώνουν χωρίς τις δέουσες τελετές, τα προσφιλή ζώα του Ηλίου έχει ολέθρια αποτελέσματα για τους ασεβείς εταίρους και συντελεί στον αφανισμό τους (μ 335 κ.ε.).³⁰ Από την ανίερη αυτή θυσία απέχει ο Οδυσσεύς αφού οι θεοί τον απομακρύνουν μέσω του ύπνου και ο ίδιος αποφασίζει να μην ασκήσει την κνηνητική του τέχνη προς όφελος των συντρόφων.

Έχοντας γνωρίσει και αντιμετωπίσει τις ανθρωποφαγικές, καρποσυλλεκτικές, ζωολογικές, νεκρικές και θεϊκές διατροφικές παραμέτρους ο ήρωας ναυαγεί μόνος του

²⁷ Ελάχιστη προσοχή έχει δοθεί από την ομηρική έρευνα στη διατροφική συμπεριφορά των εταίρων και στην αέναη αναζήτηση των μέσων και των τρόπων επιβίωσής τους. Βλ. A. Schnapp, *Le Chasseur et la cité: Chasse et érotique dans la Grèce antique*, 1997 [2014], 58 κ.ε.· J. Aubergier, «Malheur à celui qui «fait fête aux viandes et au vin délicieux...», στο *Φιλολογία. Mélanges offerts à Michel Casevitz*, Lyon, Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, 2006, 45–55· J. E. Esposito, *HETAIREIA in Homer*, Chapel Hill, 2015, 140–236· B. Radcliffe, *The Aesthetics of Equality in Early Greek Poetry*, University of California, Los Angeles 2019, 139 κ.ε.

²⁸ Για τη διατροφική χρήση των ιχθύων στην ομηρική ποίηση, βλ. παραπάνω σημ. 20.

²⁹ Για τη σημασία και τον ρόλο της θυσιαστικής πρακτικής, βλ. την πρόσφατη σύνοψη της συζήτησης από την G. Ekroth, «*École de Paris. Praising or Debasing an Approach to the Study of Greek Sacrifice*», *Cahiers «Mondes antiques»*, 13, 2020, 1–12.

³⁰ J.-P. Vernant, «Manger aux pays du Soleil», στο M. Detienne, J.-P. Vernant (εκδ.), *La cuisine du sacrifice en pays grec*, Paris, 1979, 239–249· P. Vidal-Naquet, «Valeurs religieuses» (ελλην. μετ. «Θρησκευτικές και μυθικές αξίες»)· J. McInerney, *The Cattle of the Sun: Cows and Culture in the World of the Ancient Greeks*, Princeton University Press, 2010· Bakker, *The Meaning of Meat*, 96–113.

στο νησί της Καλυψώς.³¹ Εδώ περιγράφεται, με εξαιρετική δεξιοτεχνία, η σαφής διάκριση ανάμεσα στην τροφή που αρμόζει στο περιβάλλον των θεών και σε εκείνο των ανθρώπων: η θεά στρώνει τραπέζι προφέροντας νέκταρ και αμβροσία στον Ερμή (ε 91 κ.ε.), εδέσματα που οι υπηρέτριες σερβίρουν και στην ίδια (ε 199),³² ενώ στον Οδυσσέα προσφέρονται όσα αρμόζουν να φάνε οι βροτοί (ε 196 *οἷα βροτοὶ ἄνδρες ἔδουσιν*). Διεκδικώντας και κερδίζοντας την ανθρώπινη υπόστασή του, παρά τις προκλήσεις για την απόκτηση αθανασίας, στις οποίες υποβάλλεται από τη Νύμφη Καλυψώ, ο ναυαγός φθάνει τελικά στη Σχερία, όπου και ξεδιπλώνει την αφήγηση όλων των προηγούμενων διατροφικών περιπλανήσεων.

Παράλληλα με όσα έχουν έως τώρα περιγραφεί από τον ίδιο τον ήρωα, σχετικά με τις διαιτολογικές συναντήσεις στον εξωτερικό και εξωτικό νόστο, ο ποιητής δεν παραλείπει να περιγράψει τις διατροφικές πρακτικές στον «πραγματικό κόσμο» της *Ὀδύσσειας*. Έτσι από τη μία πλευρά, μέσω του ταξιδιού του Τηλεμάχου προς αναζήτηση πληροφοριών για την τύχη του πατέρα του, αναδεικνύονται μεγάλοπρεπες και επιβλητικές θυσίες, όπως αυτή στην Πύλο, όπου σύμπασα η κοινότητα του Νέστορα προσφέρει αναρίθμητους τάυρους στον Ποσειδώνα (γ 4 κ.ε.) και το πιο όμορφο βόδι στη θεά Αθηνά (γ 447).³³ Η ίδια ατμόσφαιρα επικρατεί και στη Σπάρτη, όπου οι χοροί και η φιλοξενία συνοδεύονται από ένα πλούσιο τραπέζι προς τιμήν των επισκεπτών (δ 52 κ.ε.).

Από την άλλη πλευρά η εικόνα στον τελικό προορισμό, δηλαδή στην Ιθάκη, είναι πολύ πιο σύνθετη. Στο πλαίσιο του εσωτερικού νόστου του Οδυσσέα διαμορφώνονται και αναδεικνύονται διαδοχικές διατροφικές συναντήσεις, ανάλογα με τον χώρο και την κοινωνική θέση των συμμετεχόντων, ενώ ο ποιητής δεν παραλείπει να τονίσει την ευσέβεια του Οδυσσέα και την καλή του σχέση με τις θυσίες (ρ 240 κ.ε., τ 365 κ.ε.).

Μάλιστα, δεν είναι διόλου τυχαίο το γεγονός ότι η επιστροφή του μεταμφιεσμένου ήρωα (ν 399 κ.ε.) έχει ως σημείο τον χώρο των βοσκών, οι οποίοι, μέσω των κτηνοτροφικών προϊόντων, προμηθεύουν τα απαραίτητα για την επιβίωση του οίκου (ξ 94 κ.ε.). Το πρώτο λοιπόν δείπνο λαμβάνει χώρα στην καλύβα του χοιροβοσκού, όπου, παρά τα φτωχικά μέσα, ο Εύμαιος παρέχει δείγματα υψηλής φιλοξενίας (ξ 72 κ.ε.):

*ἔτρεξε στα μαντριά, όπου ασφαρίζονται κοπάδια οι χοίροι,
ἐπήρε δυο, ἔφερε δυο, τους σφάζει, τους καψάλισε,
τους λιάνισε, τους πέρασε στις σούβλες.
Κι ὅταν το κρέας ψήθηκε καλά, το φέρνει και το ἀπίθωσε
στον Οδυσσέα μπροστά, ἔτσι ζεστό, στους οβελούς του περασμένο.*

³¹ Για τη συνάντηση Καλυψώς, Οδυσσέα, βλ. Bakker, *The Meaning of Meat*, 74-95· Gartzou-Tatti, «Les serments dans l'*Odyssée*», ιδ. 40 κ.ε.

³² Fr. Graf, s.v. Ambrosia, *DNP*, 1, 1996, 581–582· D. G. Zanni, «Ambrosia, Nectar and Elaion in the Homeric Poems», στο S. A. Paipetis (εκδ.), *Science and Technology in Homeric Epics*, New York, 2018, 391–399· A. Grand-Clément, «La saveur de l'immortalité: les mille et une vertus de l'ambrosie et du nectar dans la tradition homérique», *Pallas*, 106, 2018, 69–83.

³³ Για τη φιλοξενία του Νέστορα και του Μενελάου, βλ. M. Briand, «Hospitalités paradoxales: les jeux du rite et de la parole dans les chants III et IV de l'*Odyssée*», *Gaia*, 14, 2011, 85–102.

Διατροφικές περιπλανήσεις στην Όδυσσεια

*Το πασπαλίζει με κριθάλευρο, ύστερα κέρασε κρασί, γλυκό σαν μέλι,
σε μια γαβάθα ξύλινη, ...*

Ύστερα από την πρώτη πλαστή διήγηση του ξένου,³⁴ ακολουθεί η ιδιαίτερα λεπτομερής περιγραφή της θυσίας του Εύμαιου (ξ 418 κ.ε.):³⁵

*Είπε, κι ευθύς με το χαλκό, ανελέητο τσεκούρι του έσχισε ζύλα
κι οι παραγοί του φέρνουν μέσα πεντάχρονο, τετράπαχο γουρούνι,
που το 'στησαν στη σχάρα. Εκείνος όμως δεν λησμόνησε
το χρέος του στους αθανάτους — ήταν η φύση του αγαθή.
Το πρώτο που έκανε, έκοψε τρίχες απ' την κεφαλή
του ασπροδόντη χοίρου, τις έριξε στη φλόγα και σ' όλους τους θεούς ευχήθηκε
του συνετού Οδυσσέα τον νόστο, σπίτι του να γυρίσει.
Μετά κατέβασε με ορμή τη δρύινη σχίζα
(την είχε ξεχωρίσει απ' τα κομμένα ζύλα),
και με το χτύπημα παρέλυσε ο χοίρος και ξεψύχησε.
Τότε πήραν οι άλλοι να τον σφάζουν, ξεχώριζαν τα μέλη του, για να τον ψήσουν.
Στο μεταξύ ο χοιροβοσκός κομμάτια ωμά από κάθε μέλος τα τύλιξε
σε πλούσιο ζίγκι, τα πασπαλίζει με ψιλό κριθάλευρο
και τα αποθέτει στη φωτιά.
Τα υπόλοιπα τα λιάνισαν, τα πέρασαν στις σούβλες, τ' άφησαν να ψηθούν καλά,
μετά τα τράβηξαν, κι όλα μαζί τ' ακούμπησαν στα κρεατόζυλα.
Όρθιος τότε ανέλαβε ο χοιροβοσκός τη μοιρασιά.*

Προσευχόμενος στις Νύμφες και τον Ερμή ο Εύμαιος διανέμει το ψημένο κρέας προσφέροντας στον άγνωστο ξένο την πλέον τιμητική μερίδα (ξ 434) με την προτροπή να απολαύσει το φαγητό του (ξ 443). Τα πρώτα αυτά βήματα της ένταξης του ξένου στο περιβάλλον των κοπαδιών και των βοσκών, επικυρωμένα με το μοίρασμα των θυσιαστικών κρεάτων, συνοδεύονται και από τη συνάντηση πατέρα και γιου· ο νεαρός κληρονόμος, φιλοξενούμενος από τον Εύμαιο, τυγχάνει της ίδιας περιποίησης³⁶ πριν ρωτήσει τον ξένο σχετικά με την ταυτότητά του και πριν γίνει η μεταξύ τους αναγνώριση (π 49 κ.ε).

³⁴ Για το θέμα των πλαστών αφηγήσεων του Οδυσσέα, βλ. Γκάρτζιου-Τάττη, «Χώρος και χρόνος της μνηστηροφονίας», 101· N. Assan-Libé, «Les jeux d'échos sémantiques entre Ulysse et Eumée aux chants XIV et XV de l'Odyssee», στο Ch. Hunzinger, G. Mérot, G. Vassiliadès (επιμ.), *Tours et détours de la parole dans la littérature antique, Ausonius Scripta Antiqua* 104, Bordeaux 2017, 85–95· M. Briand «Ulysse mendiant à Ithaque. Kinesthésie, jeux d'empathie et d'identité», στο É. Helmer (επιμ.), *Mendiants et mendicité en Grèce ancienne*, Paris, 2020, 119–142.

³⁵ Για τη θυσία του Εύμαιου, βλ. A. Petropoulou, «The Sacrifice of Eumaeus Reconsidered», *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 28.2, 1987, 135–149· R. M. Newton, «Eumaeus Rustles up Dinner», *The Classical Journal*, 110.3, 2015, 257–278· T. P. Wright, «Eumaeus as Odysseus' Double in the Odyssey», *Quaderni Urbinate di Cultura Classica*, 121.1, 2019, 11–31.

³⁶ Για την επικύρωση της αναγνώρισης πατέρα και γιου μέσω των θυσιών στην καλύβα του Εύμαιου, βλ. Ch. H. Stocking, *The Politics of Sacrifice in Early Greek Myth and Poetry*, Cambridge University Press, 2017, 127–147.

Η συνεργατική αυτή διαδρομή κορυφώνεται στο επόμενο βήμα, όπου ο ξένος, μεταμφιεσμένος σε ζητιάνο, διεκδικεί, στο εσωτερικό πλέον του οίκου, στο *μέγαρον*, όλα όσα του ανήκουν. Εδώ η αναζήτηση τροφής όχι μόνον κυριαρχεί αλλά αρθρώνεται γύρω από πολλαπλές και διαιτολογικές εικόνες: αυτή του Οδυσσέα ζητιάνου και των συνεργατών του, αυτή της μονομαχίας με τον Ίρο, αυτή των μνηστήρων και αυτή του Οδυσσέα νικητή της μνηστηροφονίας. Αναλυτικότερα, στο πρώτο στάδιο, την ευθύνη της κάλυψης των θεμελιωδών αναγκών επιβίωσης του ζητιάνου αναλαμβάνει ο Τηλέμαχος, ο οποίος και συμβουλεύει τον χοιροβοσκό Εύμαιο σχετικά με τους τρόπους ικανοποίησης της πείνας του νεοαφιχθέντος ξένου (ρ 343 κ.ε):

*Αμέσως ο Τηλέμαχος, καλώντας τον χοιροβοσκό κοντά του,
παραγγέλλει — πρώτα καρβέλι ολόκληρο απ' το πανέμορφο πανέρι
πήρε, κι αμέσως έπιασε στα χέρια του κομμάτια κρέας,
όσα χωρούσαν οι παλάμες του:
«Πάρ' τα και δώσ' τα αυτά στον ξένο, συμβούλεψέ τον όμως,
απ' όλους τους μνηστήρες, στη σειρά, να ζητιανέψει·
γιατί η ντροπή σε κάποιον που τον δέρνει η πείνα δεν πολυταιριάζει.*

Ακολουθως, και αφού έχει παγιωθεί η θέση του ζητιάνου στο κατώφλι του *μεγάρου*, προβάλλονται όλες εκείνες οι εντάσεις που σχετίζονται με τις ανάγκες της γαστέρας που ταλανίζουν τον ήρωα κατά τη διάρκεια του νόστου του.³⁷ Η βιοτική εξαχρείωση, η πλήρης ένδεια και πενία,³⁸ υπερτονίζονται μέσω των συχνών διαμαρτυριών του ζητιάνου για την αναιδή συμπεριφορά των μνηστήρων όπως είναι, για παράδειγμα, αυτή του Αντίνοου (ρ 473 κ.ε.):

*Εμένα όμως ο Αντίνοος μου ρίχτηκε για την κοιλιά,
αναθεματισμένη κι έρμη, που τόσες συμφορές φέρνει στον άνθρωπο.*

Η διεκδίκηση της κάλυψης των ελάχιστων βιοτικών αναγκών κορυφώνεται με την χαρακτηριστική μονομαχία των δύο επαιτών, του Ίρου και του μεταμφιεσμένου μας ήρωα, με έπαθλο το δικαίωμά τους στα αποφάγια (σ 46 κ.ε.):

*«Αγέρωχοι μνηστήρες, ακούσετε τι σκέφτηκα και θα το πω:
ψήνονται κιόλας στην πυρά κοιλιές γιδίσιας — εμείς τις βάλαμε
για το δικό μας δείπνο, ζίγκι γεμάτες κι αίμα.
Λοιπόν, όποιος νικήσει από τους δυο κι αποδειχτεί πιο δυνατός,*

³⁷ Για τις ανάγκες της γαστέρας (δ 369, ζ 133, η 216, μ 332, ο 344, ρ 228, 286, 473, 559, σ 2, 53, 364, 380), βλ. Bakker 135–156.

³⁸ Βλ. S. Coin-Longeray «Pénès et Ptôchos: le pauvre et le mendiant. Deux figures de la pauvreté dans la poésie grecque ancienne», στο S. Galbois, S. Rougier-Blanc (επιμ.), *La pauvreté en Grèce ancienne: Formes, représentations, enjeux*, Bordeaux, 2014, 45-65· της ίδιας, *Poésie de la richesse et de la pauvreté: Étude du vocabulaire de la richesse et de la pauvreté dans la poésie grecque antique, d'Homère à Aristophane: ἄφενος, ὄλβος, πλοῦτος, πενία, πτωχός* (Mémoires du Centre Jean Palerne 38), Saint-Etienne, Publications de l'Université de Saint-Etienne, 2014, 177-201.

Διατροφικές περιπλανήσεις στην Όδυσσεια

*όποια κοιλιά θελήσει, να σηκωθεί και να την πάρει μερτικό του.
Κι ακόμη, αυτός και μόνο θα συμμερίζεται εφεξής τα γεύματά μας·
κανέναν άλλο δεν θα αφήσουμε ζητιάνο να ανακατεύεται στα πόδια μας,
για να γυρέψει φαγητό.»*

*Όπως τους μίλησε ο Αντίνοος, άρεσε ο λόγος του πολύ.
Πανούργος τότε ο Οδυσσεύς, μπήκε στη μέση ο πολυμήχανος:
«Αλήθεια, φίλοι, δεν είναι λογικό, άνθρωπος γέρος και συφοριασμένος,
να μάχεται νεότερό του· εμένα ωστόσο η άτιμη κοιλιά,
αυτή με σπρώχνει να χτυπηθώ μαζί του, κι ας τις φάω.*

Η νίκη του ξενόφερτου ζητιάνου ολοκληρώνεται με την αποδοχή του ακόμη και από την Πηνελόπη, η οποία προσκαλεί τον ξένο να γευτεί το φαγητό του μέσα στο παλάτι (σ 321 κ.ε.). Αντίθετα, στον κόσμο των μνηστήρων κυριαρχεί η διασπάθιση των διατροφικών αγαθών από τους σφετεριστές της εξουσίας και του οίκου του Οδυσσέα, οι οποίοι κατατρώγουν αδιάκοπα κυριολεκτικά και μεταφορικά όλα τα αποθέματα (α 110 κ.ε., 144 κ.ε., 225 κ.ε., β 55-67, 312 κ.ε., δ 316 κ.ε., ξ 89 κ.ε., ν 419, ρ 170 κ.ε., 531-537, 602 κ.ε., τ 534, υ 213 κ.ε.). Μάλιστα οι νεαροί στασιαστές, όπως και οι εταίροι που καταβρόχθισαν τα βόδια του Ηλίου,³⁹ δεν ακολουθούν το καθιερωμένο τυπικό, δηλαδή τελετουργικό σφάξιμο του ζώου, σπονδές, προσευχές, μοίρασμα των κρεάτων. Ενδεικτικότερο επεισόδιο αυτής της ασεβούς συμπεριφοράς αποτελεί το τελευταίο δείπνο τους, στο οποίο η διατάραξη των θυσιαστικών κανόνων, και η στρέβλωση των κανόνων διανομής των κρεάτων (υ 299 κ.ε.), έχει μετατρέψει το θυσιαστικό γεύμα σε ένα ανόσιο ξεφάντωμα (υ 347 κ.ε., 390), εικόνα που προικονομεί τον θάνατό τους.⁴⁰ Κι όπως το είχαν προβλέψει και οι αλητρίδες, οι γυναίκες που είναι επιφορτισμένες με το άλεσμα των δημητριακών, αυτό θα είναι και το στερνό τους δείπνο (υ 118 κ.ε.).

Ύστερα από την πλήρη αποκατάσταση του ήρωα στον οίκο και στην εξουσία της Ιθάκης, ο ποιητής επανέρχεται, για μια τελευταία φορά, στα προϊόντα που οφείλονται στη σκληρή εργασία της γης. Ωστόσο, αντίθετα από το σκηνικό της Φαιακίας, η εικόνα εδώ είναι ιδιαίτερα ταπεινή. Μάλιστα, η ενασχόληση του Οδυσσέα με την καλλιέργεια της γης και τη γνώση της γεωργίας, αποκαλύπτεται στον τελευταίο σταθμό αποκατάστασης του ήρωα, όπου μέσω της αναγνώρισης των δένδρων του Λαέρτη επικυρώνεται η επιστροφή του στην πατρική γη (ω 336 κ.ε.):⁴¹

³⁹ Δ. Ν. Μαρωνίτης, «Εταίροι και μνηστήρες στην Όδυσσεια», στο *Όμηρικά Μεγαθέματα. Πόλεμος-Όμιλία-Νόστος, δεύτερη έκδοση με τέσσερις πρόσθετες μελέτες*, Αθήνα, 2005, 317-332. Γκάρτζιου-Τάττη, «Χώρος και χρόνος της μνηστηροφωνίας»· Bakker, *The Meaning of Meat*, 96-113.

⁴⁰ Για τη μνηστηροφωνία, βλ. Γκάρτζιου-Τάττη, «Χώρος και χρόνος της μνηστηροφωνίας», 98 κ.ε.· N. Assan-Libé, «Errance guerrière et mendicité dans l'Odyssee», *REA*, 117.2, 2015, 411-423· A. C. Loney, *The Ethics of Revenge and the Meaning of the Odyssey*, New York, 2019, 119-171.

⁴¹ Για τα δένδρα του Λαέρτη, βλ. J. Henderson, «The name of the tree: recounting Odyssey xxiv 340-2», *The Journal of Hellenic Studies* 117, 1997, 87-116· A. Bottino, «Space, Time and Remembering in The Orchard of Laertes. A Cognitive Approach», *Classics@ 2017*: <https://chs.harvard.edu/wpcontent/uploads/2020/11/fdrafts-bottino-space.pdf>· του ίδιου, «The Trees of Laertes: an Epic Environment of

*δέκα μηλιές μού χάρισε, συκιές σαράντα και δεκατρείς μού μέτρησε
ωραίες αγλαδιές· είπες δικά μου και πενήντα αράδες κλήματα,
να μη συμπίπτει ο τρύγος τους, γιατί στο αμπέλι σου είχες
λογής λογής σταφύλια, που ανάλογα την εποχή ωρίμαζαν,
καθώς ο Δίας τη σοδειά από ψηλά ευλογούσε.»*

Η αναγνώριση Οδυσσέα και Λαέρτη επισφραγίζεται με τη συμμετοχή τους στη συλλογική διαδικασία ενός τελευταίου δείπνου όπου παίρνουν μέρος όλα τα μέλη του οίκου, κύριοι και δούλοι, ένα δείπνο που επισημοποιεί την επανένωση της κοινωνίας της Ιθάκης (ω 360 κ.ε.):

*Έτσι συνομιλώντας, πήραν τον δρόμο για το ωραίο τους σπίτι.
Κι όταν πια φτάνοντας μπήκανε μέσα, πέτυχαν τον Τηλέμαχο,
με τον βουκόλο και τον χοιροβοσκό, να κόβουν κρέατα πολλά,
να συγκερνούν φλογάτο κόκκινο κρασί.*

Η τάξη στην Ιθάκη αποκαταστάθηκε, οι κάτοικοί της χαίρονται τις απλές στιγμές του καθημερινού φαγητού και ο Οδυσσεύς ξαναβρήκε τα ανθρώπινα διαιτολογικά πρότυπα. Η αναζήτηση ανθρώπων σιτοφάγων τον οδήγησε πίσω στη σκληρή εργασία της γενέθλιας γης έχοντας ταξιδέψει και γνωρίσει όλα τα πιθανά είδη διατροφής των ουτοπικών κοινωνιών, των εξωτικών υπάρξεων, των ζώων, των ανθρώπων, των Νυμφών και των θεών.

Nóstos» 2014: <https://chs.harvard.edu/CHS/article/display/1304>. Helen Peraki-Kyriakidou, «Trees and Plants in Poetic Emulation: From the Homeric Epic to Virgil's Eclogues», στο A. Efstathiou, I. Karamanou (εκδ.), *Homeric Receptions across Generic and Cultural Contexts*, De Gruyter, *Trends in Classics, Suppl.* 37, 2016, 227–247. R. Koch Piettre, «Le blé, la bière et le vin», 111 κ.ε.